

5.5. Maaelu muutuv tähendus ja väljaränne

Aet Annist

Sissejuhatus

Rändest rääkides rõhutatakse enamasti liikumist, väljakutset identiteedile, aga ka võitu või kaotust riigile ja rahvale. Inimarengu seisukohalt on oluline rände ja sotsiaalse sidususe vahetamine, mille olulisus võimendub, kuid muutub ühtlasi keerukamaks avatud maailmas. Sidususe all on siinkohal silmas peetud valmisolekut koostööks ja vastastikuseks abiks ning inimeste ja rühmade koostevõimeks. Just sellises kontekstis on olulised teisenevad tähendusväljad: see, milline tähendus on inimese jaoks kodukohal ja Eestil, kuhu Eesti paigutub ülemaailmsetes arenguhierarhiates ja mis tähendus on rändel ning välja- ja sisserändajatel erinevates algus- ja sihtpunktides. Rände alguspunktina on siin käsitletud väljaspool linnaregioone paiknevad maapiirkondi ning sihtpunktidena Eesti linnasid ja välisriike.

Artikli eesmärk on arutleda sotsiaalse sidususe ja väljarände seoste üle Eesti maapiirkondades kui rändest kõige enam mõjutatud keskkondades. Esiteks küsitakse, kuidas on murenenud sotsiaalsed suhted maal ja maa kui elukoha väärtus. Ääremaastumine ja vaesus kujundab üleilmsel võrdluskraalal otseselt väljarändepotentsiaali, sest inimesed liiguvad keskkonna suunas, mille heaolu peetakse millegi poolest paremaks. Teiseks küsitakse, millised võimalused tekivad väljarändajal sotsiaalsete suhete parandamiseks ja ebavõrdsuse ületamiseks. Ka siin on üleilmsed võrdlused ja võimalused olulisel kohal.

Kolmandaks analüüsitakse, miks kolimine maalt linna või välismaale ilmtingimata inimeste eluolu ei paranda – siingi on avatusel ja selles nähtud ohtudel, ent ka selles peituval ebavõrdsusel oma osa. Kõiki neid protsesse – maaelu väärtuse ja sotsiaalsete suhete kahanemist, lahenduste kujunemist ja nende kasutamist – mõjutab oluliselt laiem taust, sh elukoha ja rände, aga ka avatuse ja eestluse ning selle eri vormide muutuv tähendus nii Eestis kui ka kaugemal. Sidusprotsesside ja tähendustega toimunud muutuste paremaks selgitamiseks on siin kasutatud ja edasi arendatud Pierre Bourdieu mõisteid sotsiaalne ja sümbolne kapital ning erialases rändekirjanduses esinevaid mõisteid etniline ja diasporaakapital.

Artikli esimene pool tugineb antropoloogilistele välitöödele Kagu-Eesti maapiirkondades alates 2002. aastast. Rändeteema käsitus teises pooles põhineb 2012. aastast alates nii Kagu-Eestis kui ka Suurbritannia eestlaste hulgas korraldatud uurimistööl ning avalikel sõnavõttudel väljarände kohta erinevates suhtluskanalites, näites Facebookis ja võrguartiklite kommentaariumides.

5.5.1. Ilmajätt Eesti maapiirkondades

1992. aastast valitsenud turukeskse majanduspoliitika tagajärjel on Eesti ebavõrdsusnäitajad püsinud kõrged ja suhtelise vaesuse määr kasvab endiselt. Oluline osa

Sotsiaalne kapital viitab inimeste sellistele suhetele, mis pakuvad vastastikust tunnustust püsivas ja toimivas võrgustikus. Nii on sotsiaalne kapital nt tutvusringkond, millele võib raskuste puhul loota, või õpingukaaslased, kes näiteks tunnevad kohustust üksteist tööle aidata.

Sümboolse kapitali all peetakse silmas au, mainet, tuntust, mida võivad kogeda nii üksikisikud kui ka organisatsioonid, piirkonnad või isegi riigid. Nagu sotsiaalset kapitali, saab ka sümboolset kapitali muundada teisteks kapitali vormideks, nt sõjangan-gelane võib selle kuvandi toel saada poliitilise koha, üleilmselt mainekatel riikidel on soodsam posit-sioon majanduslääbirääkimistel jne.

Etniline kapital on usaldus või kasu, mille annab inimesele kuuluvus kindlasse etnilisse rühma.

Diasporaakapital sisaldab nii võõrsil omandatud majanduslikku kapitali kui ka sotsiaalset, kultuurilist või emotsionaalset sidet, mis inimesi kodumaaga ja sinna jäänutega ühendab ning neid oma sotsiaalset, sümboolset, rahalist vm võõrsilolekuga seotud kapitali kodumaal kasutama või seda missioonina käsitlema paneb.

selles on ka piirkondlikul ebavõrdsusel, mille kiire kasv algas koos senise sotsialistliku põllumajandussüsteemi kokkuvarisemisega. Põllumajandussektori tööhõive langes 1989. aasta 175 000 hõivatult 24 000 hõivatule 2014. aastaks. Selline muutus on olnud järsk nii muudes sektorites toimunud protsesses silmas pidades (vt tabel 5.5.1) kui ka võrdluses teiste endiste sotsialismimaa-dega. Toiduainete defitsiidi tingimustes nõukogude ajal kasvasid maaelanike sissetulekud kõrgemaks lin-nas töötavate inimeste sissetulekutest (Kliimask 1997), ent see eelisolukord muutus kiiresti pärast 1992. aastat. Turumajandus tõi kaasa tööjõu ulatusliku asendamise tehnikaga, moodsatest traktoritest robotlautadeni, ja nii vähenes ulatuslikult töökohtade arv põllumajanduses.

Nõukogudejärgne majanduse restruktureerimine – seniste suurmajandite kaotamine, plaanimajanduse asendumine turumajandusega ja Eesti avanemine lääne-riikide tootjatele (sh toidukaupadele) – lõi sotsiaalses plaanis kõige valusamalt just Eesti maapiirkondi. Lin-nades kadusid turumajandusele üleminekul tööstustöö-kohad, kuid tekkisid samal ajal uued töökohad teenin-duses. Maal ületas aga töökohtade kadu kaugelt uute töökohtade teket. Ka on turuusuks Eestis olnud tähele-panu regionaalpoliitikale tagasihoidlik ja suur osa vara-seid poliitilisi valikuid pigem turgu kui otsuste inim-likku ning sotsiaalset mõju arvestavad. Nii on vaesus ka praegu maapiirkondades väljaspool suuremate linnade tagamaid suurem kui linnapiirkondades. Erinevused on siiski pidevalt kahanenud. Väljaränne on küll endi-

Tabel 5.5.1. Hõives toimunud muutused viieaastase sammuga

	1989	1994	1999	2004	2009	2014
Tegevusalad kokku, tuhat	837,9	675,4	579,3	601,9	593,9	624,8
Põllumajandus, tuhat	174,5	92,5	46,8	35,3	24,0	24,1
Põllumajanduse osatähtsus	20,8%	13,7%	8,1%	5,9%	4,0%	3,9%

Allikas: (ESA, 2016: TT0200).

selt suur, kuid töötus on koos sellega vähenenud ja nii on tõusnud ka palgad. Senine „põline“ maaelanikkond, kelle kodu ja elatusallikas maal oli pigem „antud“, sünniga ette määratud, on asendumas „valiva“ maa-elanikuga, kes otsustab maakeskkonna kasuks, sest ta saab ja tahab seal elada. Niisugune üleminek on olnud väga keeruline neile, kelle jaoks valikud ei ole päris vabad – ja just nende elule keskendub ka sinne käsitus.

1990. aastatel toimusid maal suured majandusli-kud ja sotsiaalsed muutused, kuid väljaränne kasvas 2000. aastatel. Aastatel 2000–2011 kolis linnaregioo-nidest väljapoole jäävatest maapiirkondadest ära 25% elanikest (Iir 2016: 43). Edenemisvõimaluste erinevu-sed on linnades ja sellistes maapiirkondades tuntavad ning kokkutõmbuv taristu väljaspool linnu ennustab vähemalt lähiaastateks rahvastiku jätkuvat vähenemist ääremaal. Kuigi kõigis piirkondades on kasvanud elu- ja põhitöökoha vahemaa, on väljaspool linnaregioone paiknevates maapiirkondades siiski pidevalt suurenenud töötajate hulk, kes ei tööta samas vallas: 1997. aastal oli koduvallas töötajaid 65%, praeguseks aga vaid 36% (ESA 2016: TT234). Töökohtade vähesus ja kaugus kodust või kättesaadavatest ühendustest on suurendanud tööealise elanikkonna töist pendelrännet või linnakolimist, ent samuti välismaal töötamist ning välismaale elama koli-mist (vt REL 2011). Võrdlus linnaliste ja maa-asulate välismaale lahkunute vahel osutab, et maa-asulates on lahkunute protsent ligi kaks korda suurem (ESA 2016: TT234).

Statistikast, mis kajastab elanike arvu vähenemist, aga ka suletavaid koole, apteeke ja postkontoreid, ei ilmne aga muutused, mis on toimunud maaelu mai-nega. Ometi on selle tähtsus regionaalse ebavõrdsuse seisukohalt suur. Mainet – asendit ühiskonna väärtus-hinnangute skaalal – on käsitletud sümboolse kapitalina majandusliku ja rahalise kapitali kõrval, mis inimes-tel, piirkondadel või riigil on. Maaelu sümboolne kapi-tal vähenes iseseisvusaastatel kiiresti. Selle tähendus eestluse alalhoidja ja iseseisvusaaja sümbolina vajas tagaplaanile sedamööda, kuidas 1980. aastate lõpus loodetud tootlike eratalude kujunemise asemel asen-dus senine põllumajanduse korraldus kaosega, millest alles viimase kümmekonna aasta jooksul on väljuma hakatud. Seniste töökohtade ja –keskkondade kadu endises idablokis on toimunud sarnaselt Lääne–Euroopa

põllumajanduse automatiseerumise ja kokkutõmbumise mudeliga, kuid lääneriikides toimus see muutus pikkade aastakümnete jooksul. Ida-Euroopas ja eriti radikaalsete reformide teed läinud Eestis toimusid muutused mitmekordse tempoga. Eestis ei kasutatud pehmeid või muu maailma kogemusi arvesse võtvaid meetmeid. Nagu muu majandus, nii jäeti ka põllumajandus eranditult turujõudude ümber korraldada.

Nii näiteks tähendas poliitiline valik mitte toetada ühistute asutamist nii tootmis- kui ka isegi elatustalunike kadumist või otsust tootmist mitte alustada. Ühtlasi aga tõlgendati neid talunike paratamatuid valikuid avalikus ruumis märgina maaelanike saamatusest ja kolhoosnikeks muutumisest. Maaelu ei seostunud enam idealiseeritud Pätsi-aegse „140 000 õitsva taluga“, millest kõneles ajakirjandus muutusteperioodi alguses. Samal ajal hakkas kujunema negatiivne suhtumine „kolhoosnikumentaliiteediga“ maaelanikkonda. Levis arusaam õpitud abitusest ja vähesest ettevõtlikkusest maal. Maaelanike süüdistamine kohanemisevõimetuses olukorras, kus neile ei olnud jäänud mingeid vahendeid, mille toel kohaneda, on näide sümboolse kapitali vähenemisest, mis neid on tabanud. Äärealadest ja seal elavatest inimestest räägitakse sageli nii ajakirjanduses kui ka avalikus arutelus endiselt halvustavalt (vt ka Plüschke-Altrof 2016).

Ometi ei ole rängad muutused Eesti maapiirkondades (nii ajalooliselt kui ka võrreldes teiste Ida-Euroopa riikidega) olnud maaelanikkonna kontrolli all. Nõnda võib toimunud nimetada mitte lihtsalt äärealade majanduslikuks allakäiguks, vaid sümboolseks ilmajätuks – vastandina sümboolse kapitali olemasolule või suurendamisele. Põllumajanduse ja maaelu asend Eesti tähendusmaastikul ei ole 1990. aastate radikaalsetest muutustest praeguseni toibunud.

Muutusi tähendusväljadel on võimendanud jätkuvad ühiskondlikud ja majanduslikud muutused. Veel enam, need on enamasti vastastikku võimendavad. Muutunud suhtumine maaellu mõjutas omakorda üht teist ilmajätu, mille lätted olid sotsiaal-majanduslikes muutustes. Põllumajandustöö kadudes jäi endistesse kolhoosi- ja sovhoosikeskustesse, mis seni maaelanikkonna põhimassi koondasid, sageli vaid piiratud hulk valla valitsemise või elutähtsate teenustega seotud töökohti. Need polnud aga piisavad, hoidmaks alal toimivaid suhtlusvõrgustikke seni koos töötanud inimeste vahel. Võimet ja valmisolekut suhelda õnnestasid nii sümboolne ilmajätt kui ka samal ajal toimunud kiire kihistumine. Need protsessid viisid 21. sajandi esimeseks kümnendiks sotsiaalse killustumiseni, omavahealiste suhete hapruseni ja üksteisest eemaldumiseni, mis tähendasid ka vastastikuste vahetuste, kokkupuudete ning koos tegutsemise vältimist (Annist 2011).

Uus ebavõrdsus tõi kaasa olukorra, kus üksteist raskustes toetada ega toetust vastu võtta ei saadud ega tahetud. Vähenes suhete vastastikusus: paljud tundsid,

et nad ei suuda enam võrdsete partneritena erinevates sotsiaalsetes vahetustes (üksteisele teenuste, kinkide või igapäevase toe pakkumises) osaleda. Samal ajal oli niisuguste suhete katkemisel ebaproportsionaalne mõju erinevatele elanike rühmadele. Tööta jäänud „uusvaestele“ tähendasid muutused kasvavat pingestumist sedamööda, kuidas vähenes inimeste hulk, kellele raskel hetkel loota ja kelle poole valehäbita ning võlgniku-staatus hirmuta abipalvega pöörduda. Kihistumine ja sotsiaalse võrgustiku lagunemine on viinud igapäevaste vastastikuste suhete asendumiseni eemaldumise, häbi või põlguse ja ükskõiksusega. Nii võib ütelda, et sümboolse ilmajätuga kipub äärealal kaasnema sotsiaalne ilmajätt (vt ka Annist 2011: 234jj).

Uutes oludes edukamatel, nende hulgas „uusriikastel“, uutel ettevõtjatel, suurmajandite vara üle võtnud omanikel, suurpõllumeestel jne oli samal ajal nõukogudeaegse „eliidiga“ võrreldes lihtsam ülejäänud elanikega suhtlemisest eemale tõmbuda, mis omakorda murendas kohaliku elu toimimist. Nii rõhutasid ettevõtjad, kellega vestlesin 2000. aastate alguses, et nad on ülejäänud külaelanikest nende jaoks sobival distant-sil: „Mul pole külaga midagi pistmist! Poes käin linnas, naabritega ei suhtle“ (ettevõtja Kadri, 38, oma talu keskuskülas). Edukamad leidsid ühtlasi, et on muudatuste tegemine on igati õigustatud, isegi kui need külaelanikele elu ebamugavamaks teevad või seniseid kirjutamata reegleid muudavad. Nii lülitasid majandi vara üle võtnud inimesed välja ühiskasutuses oleva lauda elektri, et seal endiselt vasikaid või sigu pidavaid kaaselanikke minema tõrjuda – „Elektri eest nad ju nagunii ei maksnud!“ (firmaomanik Mihkel, 45, oma talu keskusküla lähisel) – ega pidanud olukorda isegi läbirääkimisi väärivaks.

Kuigi endise majandi töötajad leidsid, et nad olid olnud osalised majandi rikkuse loomisel, mis nüüd uute omanike kätte oli jõudnud, vähendati ajapikku ettevõtte transpordi või tehnika kasutusõigusi: „Mis hea pärast ma peaks eraettevõtjana neile siin mingit heategevust tegema?!“, nõudis suurfirmajuht Mati (47, oma talu keskuskülas) vastust. Selliseid kaduvaid õigusi hüvedele, mis vaid mõne aasta eest olid üldised, suutsid välja võidelda ainult kõige kindlameelsemad külaelanikud. Üks endine majanditöötaja kirjeldas, kuidas ta end uue põllumajandusettevõtte juhi autosse istuma sättis ja nõudis õigust tuua oma vili seni ühiskasutuses olnud veskisse: „... ma istusin tema autos ... ja ütlesin, et mina siit autost enne välja ei lähe, et ma sõidan või terve päeva sinuga kaasa kui sa ... ei lase mul ära jahvatada“ (Annist 2013). Sotsiaalseid suhteid ei ole sellistes oludes enamasti võimalik esile kutsuda neil, kel pole selleks vahendeid – teisisõnu, sümboolset või sotsiaalset kapitali. Ilmajätute huvist ja vajadusest suhete järele ei piisa, et suhteid vastastikuseks muuta.

Ka kaugtööd tegevate, sageli maaelu puhul väga entusiastlike uusasunike lisandumine pole olukorda parandanud. Nagu mitmed neist nendivad, elavad nad

maal justkui mingil teisel tasandil: füüsiliselt paiknevad nad küll külas, kuid kogu nende tegevus toimub n-ö üleilmsel tasandil ja internetis: nad osalevad võrgustikes ja vahetustes mujal Eestis ning maailmas. Füüsiline küla on nende hakkamasaamises tihti teisejärguline, isegi kui mõte selle täielikust puudumisest tunduks kummastav (vt ka Leisi ... 2016).

Avatud maailmas saab toimiva majandusliku ja sotsiaalse kapitali toel osaleda kodupiirkonnast olenemata. Ent kui selline kapital ei jaotu võrdselt? Majandusmuutuste hammasrataste vahele jäänud pikaajalised maaelanikud sõltuvad just kohalikest toetusvõrgustikes – neist samadest, mis on sageli nõrgad või koguni probleeme tekitavad. Ka see, kui toetusvõrgustikes osalevad peamiselt teised ilmajäetud, vähendab nende väärtust ja tõhusust ning inimeste valmisolekut osaleda. Nii jääb olulisele osale maaelanikest ainsaks avatud maailma praktiliseks kasuks kodukohast lahkumine. Nendest suundumustest peegeldub samuti nii maaelu madal sümboolne kapital ja negatiivne tähendus kui ka kohaliku sotsiaalse kapitali murenemine. Mõlemast püütakse eemalduda väljarände abil.

5.5.2. Ilmajäetud hargmaisel skaalal

Kuigi esmajärjekorras lahkutakse maalt õppimise (lapsed) ja tööpuuduse (täiskasvanud) tõttu, panustab otsusesse ka sotsiaalne ja sümboolne ilmajäetus: kui kodukohast pole enam leida toetavat võrgustikku ning kui uhkus seose üle selle kandiga väheneb, on lahkumist otsust veelgi lihtsam teha. Tegelikult ja lõplikult lahkuda saab siiski vaid see, kellel on võimalik elukohta vahetada. Nii tähendab vaesus – ja vaeste hulka kuulub praegu ka see, kellel võib olla keskusküla kortermajas ruumikas kinnisvara, millest aga vähimatki rahalist kasu ei ole – paratamatut paigalejäämist (vt ka Iir 2016: 38). Teine pendelränne ehk maal elamine linnas töötades on sellisel puhul ainus võimalus, mis omakorda kaldub veelgi vähendama sotsiaalset sidusust kodukohas ja sellega sidemete püsivust ära olles.

Kagu-Eestist käiakse tööil küllalt palju lähimaakondadesse, ent näiteks Võrumaalt käib koguni 43% pendelrändajatest tööil välismaal (vt tabel 5.5.2). Tallinn – Võrumaa puhul isegi Tartu – ei ole maapiirkondade elanikele tingimata ahvatlev töö tegemise koht (REL 2011). Nagu osutab Iir (2016: 39), on tõenäosus välismaale kolida seda suurem, mida madalam on inimese ametipositsioon. Sisuliselt on selline pendelränne siiski pigem tööränne, vahel ka tööotsimise ränne, ning eriti maapiirkondadesse jääb rändajal maha korter või talu, vahel ka pere. Välismaal perest eemal töötavatest inimestest saavad „kaugpendeldajad“, kes üsna juhuslike

töötuste vahel (nt ehitustöölised) kodus viibivad, või kelle perekohustused kodumaal neid puhkepäevade eel varahommikusi odavlende oodates lennujaama ööbima viivad.

Tabel 5.5.2. Kagu-Eesti maakondade teine pendelränne

	Tallinna ja Harjumaale	Mujale Eestisse	Välismaale
Põlvamaa	10%	66%	24%
Valgamaa	16%	54%	30%
Võrumaa	16%	41%	43%

Allikas: REL 2011.

Kvantitatiivsed uurimused osutavad, et rände põhjus on võimalus saada tööd või teenida suuremat palka, ent siit ei selgu lahkumise sügavamaid ajendeid ja sellega seotud tähendusi. Kvalitatiivsed andmed pakuvad sissevaadet just mõnda varjatumas põhjusesse, mis lahkumist mõjutab. Mobilitase järeldoktori uurimuse „Hargmaiste eestlaste rändekarjäärade kaardistamine“ (MJD450) käigus korraldatud süvaintervjuudes ja igapäevastes vestlustes Eestist lahkunutega paljastusid tähendused, mille muutumine pikaajalise välismaal töötamise või vähemalt algselt lõplikuna plaanitud lahkumise otsust lihtsustas või millega seda endale ja teistele seletati. Paljud lahkunud nentisid, et kodumaal näis võimatu kujundada endale olulist keskkonda, olgu riiklikku või laiemat mõttelaadiga seotut, kuid samal ajal sedagi, et oldi justkui tupikusse jooksnud. See tupik ei pruukinud väljenduda lihtsalt tööpuuduses, vaid samavõrd ka madalas palgas, mis töötunde ei õigustanud, pangalaenust ilmajäämisel või ahistavas laenukoormuses, nappides puhkepäevades, aga ka kehvades suhetes ülemuse, töökaaslaste või teiste külaelanikega, ja sellise sotsiaalse keskkonna puudumises, mis koondaks kehvade olude vastu protestima, jõustaks ja seoks. Lahkunud inimestele iseloomulikud olud märgistasid piiranguid, võimetust, takistusi.

Selliste kogemustega inimesed olid väga mitme asjaolu tõttu Eesti elus pettunud, osutades näiteks üldistele hoiakutele: „Tigedad inimesed, mustad tänavad ...“ (Katrín, 55, keskasula elanik). Ka koduküla kui keskkond, kus pole enam meeldivaid või piisavalt siduvaid suhteid, oli osa inimeste jaoks see, mida lahkumisega seoses mainiti. Mitme inimese lood oma lahkumisest sisaldasid ühe olulise tõukava elemendina ebameeldivaid suhteid teiste külaelanikega.

Ääremaale mahajäänud vanemad meenutasid kirge, millega nad oma lapsi lahkuma õhutasid: „Siin pole teid ootamas mitte midagi! Miks te peaks siia jääma?!“ (Piret, 42, korter keskuskülas ja talu hajakülas). Nooremapoolsete väljarändajate kirjeldused Eesti sõprade paigaltammumisest ja nende elu liigsest raamistatusest osutavad, et lahkumist koges osa vabanemisena, kinnisest avatud maailma pääsemisena, konnatiigist pagamisena. Võimetuna oma negatiivseid tundeid sõnadesse

valama nentis Celia (20, endine elukoht talus hajakülas): „[Elu Eestis] on lihtsalt nii – öäkkk!“ Säärased hinnangud peegeldavad seda, et osa maaelanike jaoks on Eesti tervikuna uues üleilmses valguses kaotanud pea täielikult oma sümboolse kapitali.

Samuti on pettumuse esile kutsunud riik oma rõhuasetuste ja sotsiaalpoliitiliste eelistustega, ent ka inimese elu otseselt mõjutavad tööandjad. Osa ettevõtjate hoolimatut või suisa pahatahtlikku tegevust töötaja suhtes nähakse osana laiemast riiklikust ideoloogiast: „Kui ikka riik oma rahvast ei armasta või kui ülemus sind orjana kohtleb – kuidas sa siis neid vastu armastad?“ väljendas paljude mõtteid üks ääremaa keskusküla elanikust 30–ndates vastaja oma lahkumisotsust põhjendades. „No kaua sa orjad,“ nentis keskusküla kortermajas elav pensioniealine ema, kelle suure pere kõik lapsed olid välismaale tööle läinud. Orja metafoor on küllalt levinud ka välismaale minekut seletavates veebikommentaaries.

Lahkumisotsuste kirjeldused osutasid kombinatsioonile madalatest ootustest Eesti tööturule, teatavast lootusetusest või käegalöömisest, et see, mis on valesti, pole nende kontrolli all, ning vastumeelsusest mingite iseloomulike joonte vastu Eestis. Vastajad ei kirjelda meeldivat elukeskkonda maal, kust ollakse isiklike asjaolude tõttu sunnitud lahkuma, vaid nendega mitte arvestavat riiki ja pahurat ühiskonda, keskkonda, mille muutmine käib üle jõu või ei vääri vaeva. Selliste asjaolude kogemine võib otsuseni viia üpris äkki. Koos perega lahkunud Kärt (34, elukoht talus hajakülas) kirjeldab, kuidas noore pere püüded ettevõtet püsti hoida luhtusid, sest algkapital oli olematu ja kõik tuli ise ning üksi teha, tuge ei tulnud kusagilt. Pere rühmas tööd teha, kuni tekkis tunne, et lapsi üldse enam ärkvel olekus ei näe: „Ega see ei olnud kõige targem otsus, et firma teha ... selline tunne, et edasi nagu ei liigu, nagu kännu taga oled ... elukvaliteet on see, et kui sul on lapsed, siis ... kelle nimel sa kõike seda teed. [...] Elukeskkond oli maal küll parem ... aga ... elada vanemate juures, et raha kokku hoida ... Mees käis juba ammu peale, et lähme Londonisse. Ja mingil hetkel, täiesti äkki keset suve, kohvitass käes, tegin korraga otsuse, et jah, lähme ...“

5.5.3. Lahkumine, kapital ja ilmajaetud

Rände kaugeleulatavate tagajärgede hulka tuleb arvata nii muutused, mis mõjutavad riigi demograafilist arengut, kui ka mõju, mida see muutus avaldab üksikisikute elukaarele. Kuigi väljaränne Lääne-Euroopasse tähendab valdavalt madalamat töökohta – 38% lahkunuid liigub karjääriredeleil allapoole, mitte ei lahku ametikõrgen-

duse nimel (Mõtsmees 2012) – on sealt noppida muid hüvesid, mis sellist muutust kompenseerivad. Peale kõrgema palga ja suuremate võimaluste, isegi vähemmaksitud tööd alustades, saab väljarännanu osa sümboolsest kapitalist, mis ta kodumaal puudus või millele tal seal juurdepääsu polnud. Seda kapitali on võimalik muundada ka sotsiaalseks kapitaliks endiste kaasmaalaste hulgas. Ühest küljest tunnetavad inimesed oma kasvanud tähtsust, tutvustades kodumaalt tulnud külalistele uueks elukohaks olevat maailmalinna või turismisihtmärki. Samal ajal kasvatab sotsiaalset kapitali võimalus enda elust rääkida sotsiaalmeedias – omamoodi maineloomiskanaliks – ja otsesuhtluses seoses üleilmsete sümboolite või põnevate paikadega. Sellistes seostes saab tähelepanu teraviku eemale suunata ka oma elult ja edenemiselt või edutuselt – miski, mida külaelus harva kogeti.

Teisest küljest on võõrsil, kaugel kaasmaalaste pilkudest, lihtsam keskenduda üksnes rahateenimisele, et seda siis kodumaal kasutada. Kulutamine, mida kodus tuleb teha osalt selleks, et iga päev oma kuvandit luua või alal hoida, pole hargmaise töötaja ja kaugpendeldaja jaoks äraolemise kestel nii oluline ning lubab pisikuga läbi ajada. Suurema sissetuleku saab sotsiaalseks kapitaliks konverteerida kodumaale naastes. Kontekst – ülerahvastatud kehvade tingimustega ühiskorter, pikad tööpäevad või ebameeldivad töötingimused –, milles nii teenimine kui ka igapäevaelu võõrsil toimus, ei pruugi sugugi paljastuda.

Võõrsil teenimine mõjutab klassisuhteid kodumaal, mis on 1990. aastatest peale pikkamööda kuju võtnud. Ilmselt kehtib ka Eesti kontekstis Boris Nieswandi (2014) tuvastatud staatuseparadoks: Lääne-Euroopas lihttöolistena töötavad inimesed tunnevad kodumaal end teenitud raha tõttu hoopis keskklassi liikmeina. Selliste muutuste tagajärjed Eesti elanikele on alles kujunemas ja muutuvad ilmseks pikema aja jooksul. Selge on aga see, et toimuvad muutused põrkuvad olemasolevate tähendusväljadega: ühest küljest õhutab võõrsil teeninu rahaline edumaa väljarännet. Teisest küljest toimivad kodumaal teatavad vastandprotsessid: mahajäänud ei pea enam rände käigus teenitud raha üksnes positiivseks märgiks inimese edumeelsusest ega soodusta rände ja sellega seotud majandusliku kapitali konverteerimist sümboolseks kapitaliks samavõrd lisatingimusteta kui veel kümnekond aastat tagasi.

Osalt on see seotud lahkunud inimeste muutunud profiiliga. Väljarännanute enamikku teatakse praeguseks olevat sinikraelised Soome vahet sagivad Kalevi-pojad, ehitajad, käsitöölised ning seadme- ja masinoperaatorid või hotelli- ja restoranipersonal (Krusell 2013). Avalikes kommentaarides kirjeldatakse neid sageli negatiivselt, kusjuures olenemata sellest, kas nad lahkuvad või naasevad: lahkudes on nad lodevuspagulased, naastes tulevat „saba jalge vahel“ tagasi. Sellised hoiakud takistavad muidugi välismaakogemuse kasutamist sümboolse või sotsiaalse kapitali taastami-

seks ja pakuvad huvitava näite sotsiaalsest kontrollist selle üle, kellel on juurdepääs kapitali eri vormidele või selle konverteerimise võimalustele. Inimarengu seisukohalt tähendab see niisiis, et avatud maailmast ammutatud kogemused ja kapital pole tagasitulijatele (ja kaudselt ka riigile) nii tulusad kui võiks eeldada.

Niisugused protsessid mõjutavad uue nähtuse, „lõpetamata rände“ kujunemist. „Lõpetamata ränne“ tähendab lahtijäetud otsi ja võimalusi, sagedast koduskäimist ilma, et seda tagasitulemisena vormistataks, või naasmise-lahkumisenähtuse sönastataks, aga ka korduvaid edasi-tagasi kolimisi. Sotsiaalsete või isegi töösuhete alalhoidmine kodumaal toetab küll sotsiaalse kapitali alalhoidmist, aga rände muutunud tähenduste valguses pole jätkuvast migrandi staatusest kuigi palju võita.

Väljarändajate staatusega aastate jooksul toimunud muutused pole rände sümboolset ja seeläbi sotsiaalset väärtust järk-järgult vähendanud mitte ainult kodumaal. Hargmaist elu elavate inimeste jaoks on oluline leida ka uuel kodumaal nende suhtes soodsamalt meelestatud võrgustikke, mille moodustavad paljude jaoks enamasti rahvuskasulased. Rahvusl põhinevate sotsiaalsete võrgustike areng oleneb aga rändega toimunud staatusemuutustest nii endisel kui ka uuel kodumaal, väärtusest, mida kaasmaalastes nähakse või kasust, mida neist loodetakse. Suurbritannias mõjus 2016. aastal just Ida-Euroopa immigratsioonile viitav Brexiti-kampaania ja riigi lahkumisotsus rängalt paljude väljarännanute enesekindlusele ja -uhkusele. Negatiivne tähelepanu sisserrändele üldisemalt võimendus: selle mõju väljarännanute võrgustikele ja sotsiaalsele kapitalile ei ole aga praeguseks veel selge.

Siiski oli ida-eurooplase maine miski, millest eestlased tundsid vajadust end eemaldada ka varem. Pubis töötanud Anne (36) kirjeldas 2012. aastal, millise solvanguna ta oli hakanud pidevat poolakaks pidamist kogema: „Kui ma töötasin baaris, siis tuli mingi must mees, onju, ja küsis: „Oled sa poolakas?“ Kuidagi niimoodi ütles. Mina ütlesin, et mina ei kutsu sind neegriks, miks sina mind poolakaks kutsud?!“ Leino (44) kirjeldus, kuidas ta eestlaste erilist püüab tõestada, on tema jaoks kehtinud kogu ta välismaakogemuse vältel: „Ma alati ütlen, et olen Eestist – ja siis lisan ühe hingetõmbega, et [räägib kiiresti] see on kohe Soome ligidal, ja et keel on nagu soome keel ja ... et nagu ei taha seostuda [...] teiste ida-eurooplastega ...“ Uhkust eestlaseks olemise üle saab niisiis tunda vaid teatud olukordades, kultuuriliste või muude selgitustega raamistatud tähendusväljal.

Ent ilmajätte analüüsid on eelnevast olulisemgi see, kuidas mainega seotu tõuseb pinnale kaasmaalaste omavahelises suhtluses. On ilmne, et mitte kõik kaasmaalased pole üksteisele samavõrra „omad“ olukorras, kus mõnede sümboolne ja sotsiaalne kapital on madal. Madal sümboolne kapital ja oletused rahvuskasulaste sotsiaalse staatuse kohta – näiteks nende kogemine sotsiaalselt või sümboolselt väärtusetutena vähese hariduse

tõttu või seepärast, et neid arvatakse töötavat vähem mainekates ametites või valdkondades – toovad kaasa olulised tagajärjed rände kontekstis. Need vähendavad rahvusl põhiste võrgustike ja seeläbi etnilise kapitali tähtsust (Esser 2004). Etnilise kapitali sisu on suhtlus sama rahvusrühma liikmetega, kellest võib oodata oma kaasmaalaste suhtes soodsamat meelestust ja kellelt võib saada abi, näiteks töötöisinguil ja muus asjaajamises. See on välismaale sattunuile oluline võimalus.

Lisaks etnilisele kapitalile mängib oma rolli ka diasporaakapital, millega on toimunud samuti olulised muutused. See seisneb näiteks kodumaale suunduvates rahasiiretes, ent ka kaudsemates „kasusiiretes“, mida väljarännanud võiks kodumaale ja riigile pakkuda: näiteks tehes uusi investeeringuid või tutvustades riiki turismi sihtmärgina. Kuid milline on see diasporaakapital, mille omanikuks Eesti riik ja ühiskond võiks end tahta pidada? Väärtuslikuks kuulutatakse rahvusriiklikku uhkust toitvad tipud; õppurid või ettevõtjad, kellele pannakse suuri lootusi, et nad tagasi tulles või tugevaid suhteid kodumaaga hoides või luues on omandanud näiteks olulise uue haridusliku või erilise kogemusliku pagasi; ja need, kes tegelevad eestluse alalhoidmisega võõrsil. Paljude jaoks tuleb välismaal esile kõrgendatud rahvusidentiteet, mis Eestis rahvuskasulastega ühises keskkonnas on olnud uinunud olekus. Neid inimesi, kes justkui kultuuriliselt vallutavad väikese nurga maailmast väljaspool Eestit, võib arvestada riigi diasporaakapitali osana.

Ülejäänud väljarännanud sellistele tingimustele aga vastata ei pruugi. Neid ei nähta väärtusliku kapitalina võõrsil. Diasporaakapitaliks ei peeta mitte-eestlastest lahkunuid, aga ka lihttoid tegevaid väljarännanuid, samuti neid, kes ei pea rahvusidentiteet oluliseks. Sellised väljarändajad kaovad justkui eestluse radariekraanilt. Nad saavad tähelepanu riigiasutustelt vaid hädaolukorda sattununa või meedias tõstatatud murettekitava väljarände kui massinähtusena.

Need väljarännanud ei osale sageli ka väliskogukonna elus. Nii-öelda kapieestlasi on igas ühiskonnakihis ja mitteosalemise põhjused on väga individuaalsed. Sageli on põhjus lihtsalt aja või võimaluste puudumine. Minu küsimusele, kas ta osaleb eestlaste üritustel, vastas hooldatava juures elav hooldustöötaja Mare (54) ägedalt: „Unusta ära igasugu üritused, isegi kui huvitaks! Lepingu järgi on mul õigus [ainult] kaks tundi [vabaks saada] iga päev. Nii et kui vaja, käin poes ja vahel harva sõidan ka rongiga linna. See [on] kogu mu meelelahutus.“ Ent läbiva joonena tulevad üritustel osalemast hoiduvate inimeste puhul esile ka madal hinnang enda sotsiaalsele staatusele või kogemus, kui kaasmaalased neid kehvasti kohtlesid ja takerdumine või ebapiisavaks hinnatud edu uues riigis. Nii nagu keskuskülade elanikud tunnevad vajadust eemalduda teistest, varjamaks oma keerulist olukorda, ja tuge loodetakse harva, pigem kahtlustatakse kahjurõmu, nõnda väldi-

vad kehvemas olukorras või enda staatust madalamana kogevad väljarändajad kogukonnaelu ega looda kaasmaalaste toetusele.

Selle tagajärjel pole neile kättesaadav etniline kapital võõrsil – nagu on õõnsamaks muutunud sotsiaalse ilmajätku ületamiseks vajalik sümboolne kapital kodumaale naastes. Samale suundumusele viitavad ka Kristi Anniste ja Tiit Tammaru (2014) oma artiklis Soomes elavate, ent mittetöötavate eestlaste kohta, kellest paljud ei suhtle aktiivselt Soomes elavate rahvusaaslastega, küll aga on säilitanud tihedad sidemed kodumaaga. Erinevad tunnused, mis mõjuvad pärssivalt soovile kogukonna elus osaleda, on ilmsed ka briti eestlaste hulgas: alustades eestluse staatusest, mis võib varieeruda enda või laste logisevast eesti keelest ja segaabiellust kuni vähese teadlikkuseni Eesti elu kohta, ja lõpetades madala ametikohaga uuel asukohamaal. Kõiki selliseid jooni kogetakse tõkkena, mis vähendab valmisolekut kogukonna elus osaleda. See omakorda vähendab alust, millelt seoseid teiste eestimaalastega võõrsil toimimas hoida, ja nii kujuneb etnilisel või kodakondsusega seotud alusel suhtlust vähendav nõiaring.

Nõnda võib ütelda, et osa Eestist lahkunuid kogeb etnilist ilmajätku: nad ei saa võõrsil olles kasu ühest olulisest võimalusest – kaasmaalaste toest. Eesti arengu seisukohalt võib niisuguste inimeste suur osa tähendada muu hulgas seda, et tagasiränne kujuneb väiksemaks kui see võiks olla. Statistika osutab tagasirändajate hulgas ebaproportsionaalselt suurele kõrgharitude osatähtsusele (Eesti statistika ... 2013), ning mõned uurimused näitavad, et tagasirände kavatsused on kõige tagasihoidlikumad just töötusjäänute ja mitteaktiivsete hulgas (Anniste, Tammaru 2014). See võiks osutada, et tagasi tulevad eelkõige need, kes saavad või vähemalt arvavad, et saavad oma äraoleku konverteerida mingiks väärtuseks. Arvestatav hulk lahkunuid valivad uueks elukohaks välismaa, kaotades ajajätku tähendusrikkad majanduslikud, sotsiaalsed ja sümboolsed sidemed kodumaaga. Eriti ilmne on see venekeelsete kaasmaalaste puhul, keda ei püütagi väliskogukonna ellu haarata. Sama võib nentida väljarändes toimuva kihistumise kohta: vaid väike osa lahkunuid tunneb, et nad võivad oma uutest kogemustest nõnda, et kaasmaalased nii kodus kui ka võõrsil seda väärtustaks.

Kokkuvõte

Tähendused muutuvad harva isolatsioonis. Muutused, mis on Eesti ühiskonnas oluliste nähtuste tähendustes toimunud, asetsevad laiemal muutuste ja tähenduste pidevalt liikuväljal, vastasmõjus teiste muutlike, nihkuvate tähendustega. Seda välja kujundavad üha ilmselt välised mõjutegurid, mis nii realselt kui ka virtuaalselt avatud maailmas väga kirevaks võivad

osutada. Tähendused ei muutu isolatsioonis ka selles mõttes, et need muutused ei jää mõttelisteks, vaid rakenduvad väga praktilisel moel ellu ja muudavad iga-päevast tegelikkust.

Artiklis analüüsiti neid muutusi kolmes erinevas kontekstis. Esmalt käsitleti seda, kuidas on muutunud maaelu tähendus. Sümboolne kapital, mida maaelu on kandnud iseseisvuse ja edenemise etalonina, hakkas 1990. aastate algusest teisenema. Nõukogude ühiskonnas oli madala tööviljakuse ja toidukriisi tõttu põllumajandus eelisendis majandusharu. Turupõhises finantsvahendusele ja „keerukatele töökohtadele“ suunatud majanduses muutus põllumajanduse ja maaelu tähendus, omandades uued seosed ääremaastumisega. Kuni 2000. aastate lõpuni kadusid põllumajandustootmise ümberkujunemise tagajärjel töökohad ja võimalused, murenesid inimestevahelised seosed ja hakkamasaamise võimalused ning maal elamisest sai märk toimetulematusest. Kihistumine omakorda mõjutas jagatud valmisolekut abistada, toetada, alal hoida ja luua uutest oludes sidemeid. Põlgus, pettumus ja viha omaenda elukeskkonna, aga ka teiste samas keskkonnas elavate inimeste vastu on koos sotsiaal-majanduslike muutustega tähendanud, et maalt lahkuda on valusalt kerge.

Maaelu on hakanud küll muutuma, näiteks turismi ja pärandkultuuri edendamise ning üha suurema arvu teise kodu soetajate toel, kuid töökohad on kolinud valdavalt maalt linna koos majanduse struktuursete nihetega. Eestis on üleminekuvalud olnud teravamad kui paljudes teistes Ida-Euroopa riikides, sest riigi toetav ja tasakaalustav roll muutuste mõju leevendamisel on turuusu tõttu olnud väga tagasihoidlik.

Maakeskkonna avatus on nii esimene oluline element, mida selles analüüsis on käsitletud: osa maaelanikkonnast suudab sel uuel, koos ühiskonnakorraldusega muutunud tähendusväljal tarvitada sümboolset ja sotsiaalset kapitali väljaspool külasid ning maa-keskkonda sealt lahkumata. See pole tähendanud ohtu nende mainele, kuivõrd nad on saanud end siduda uute positiivsete tähendustega maaelus: puhas, reostamata elukeskkond, vabadus elada oma tahtmise järgi, vabana naabritest ja linnaelu piirangutest ning paratamatustest. Maapiirkondade väärtus kasvab nii pigem elu- kui ka töökohana. Samal ajal on nii sotsiaalselt kui ka sümboolselt ilmajäetud elanikkonnarühmade pärisosaks just negatiivsed tähendused, mis maaelu on omandanud ja mis neile inimestele varju heidavad. Nõnda luuakse uus pilt põlgusväärsest, ise esile kutsutud vaesusest maal. Avatud maailma saavad need inimesed kasutada peamiselt ühel positiivsel moel: maalt lahkudes.

Teine uuritud kontekst kujunebki väljaspool Eestit. Ülemaailmses arenguhierarhias tähendab Lääne-Euroopa endiselt heaolu ja majanduslikku edu, nagu ka hariduslikku või kogemuslikku kasu. Väljaränne sellisesse keskkonda tähendab seostumist positiivsete sümbolite ja kõrgema palgaga, kusjuures mõlemat saab kasutada sot-

siaalse kapitali taastamiseks endisel kodumaal. Avatud maailm võimaldab valida elukeskkonna, kus sümbolset ja sotsiaalset ilmajätu uute positiivsete paikkondadega seostumise kaudu ületada.

Ometi selgub, et seegi positiivne keskkond pole kaitstud muutuvate tähenduste eest. Muutunud tähenduse keskmes on siin maalt väljarändaja. Rände ja rändaja tähenduse negatiivseks muutumist on õhutanud nii rahvusliku meelsusega seotud protsessid kui ka muutus suhtumises maailma avatusse endasse. Väljarännanud, kes on lahkunud „õilsatel“ põhjustel – tippüliskooli, kultuurikogemusi omandama, kõrgetele kohtadele – rakedatakse rahvusriiklike vajaduste teenistusse, samal ajal kui ülejäänuid tabab valusalt just seesama rändamise, rändaja ja rände negatiivsemaks muutunud tähendus, sealjuures nii kodumaal kui ka võõrsil. Selle muutuse tõttu ei ole neil inimestel ka avatud maailmast võimalik väljuda võitjana, mida nende uus elukoht pealtnäha võinuks pakkuda, ületamaks kodust lahkuma sundinud probleeme, taastamaks nendele vahenditele tuginedes sotsiaalset ja sümbolset kapitali. Ühtlasi mõjutab see muutus ka suhteid uuel asukohamaal ja õõnestab võimalust luua uut etnilist kapitali ning ümbritseda end positiivsete tähendustega võõrsil. Sotsiaal-majanduslike muutuste mõju tähendusväljadel toimunud muutustele on tekitanud uut ebavõrdsust, mis õhutab väljarännet, aga ühtlasi loob või kinnistab ka ebavõrdsust väljarännanute hulgas.

Leisi Lapikoda [Maire Forsel] (2016). Kas loovus päästab maaelu? Facebooki postitus, 17.08. <https://www.facebook.com/LeisiLapikoda/photos/a.513644032066902.1073741833.503892773042028/992019304229370/?type=3> (vaadatud 20.08.2016).

Mötsmees, P. (2012). Välismaal töötamise mõju edasisele töökarjäärile. Tartu Ülikool. Ettekanne Eesti Pangas 17.09.2012.

Nieswand, B. 2014. The burgers' paradox: Migration and the transnationalization of social inequality in southern Ghana. *Ethnography*, 15, 403–425.

Plüschke-Altöf, B. 2016. Rescaling Postcolonial Approaches: The Making of Rural Peripheries in Estonian Media Discourse. – *Re-inventing Eastern Europe*, Riga, 29.–30.01.2016. Riga: Euroacademia, 1–10.

REL 2011 – Rahva- ja eluruumide loendus. Ülevaade Eesti maakondade rahvastikust 2011. <http://www.stat.ee/67172> (alla laetud 4.09.2016).

Viidatud allikad

Annist, A. (2011). Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskuskülas. Arenguantropoloogiline uurimus. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Annist, A. (2013). Kuhu kadus ettevõtlikkus? Vaatlusi sotsialismijärgsest külast. *Vikerkaar*, 4–5, 108–123.

Anniste, K. and Tammaru, T. (2014). Ethnic differences in integration levels and return migration intentions: A study of Estonian migrants in Finland. *Demographic Research*, 30 (13), 377–412.

Eesti regionaalarengu strateegia 2014–2020 2014. Tallinn: Siseministeerium. https://valitsus.ee/sites/default/files/content-editors/arengukavad/eesti_regionaalarengu_strateegia_2014-2020.pdf (alla laetud 2.10.2016).

Eesti statistika kvartalikirj 2013. Eesti Statistika, 3. www.stat.ee/65371 (alla laetud 3.10.2016).

ESA 2016 – Eesti Statistikaameti andmekogu. www.stat.ee/andmebaas.

Esser, H. 2004. Does the „new“ immigration require a „new“ theory of intergenerational integration? *International Migration Review*, 38 (3), 1126–1159.

„Introduce Estonia“ substrategy for tourism. Instructions for focus topic of cultural holiday n.d. <http://brand.estonia.eu/images/downloads/Kultuuripuhkus-eng.pdf> (alla laetud 3.10.2016).

Krusell, S. (2013). Eesti elanike töötamine välismaal. Teoses Tõnurist, A. (koost.). *Pilte rahvaloendusest*. Lk 129–146. Tallinn: Eesti Statistikaamet <http://www.stat.ee/65397>.